

JOSE ANTONIO RETOLAZAREN ONDAREA

Aberatsa da bai haren ondarea. Karmel 2014-2 zenbakian hau idazten neban:

“Hemen gauza asko eta ederrak itzi deuskuz. Kili-kili pertsonaiagan hustu eban berak eukanik onena: Euskal Herri euskaldunaren asmoa; euskaldun abertzale baten mezu garbi eta zorrotza. Hor geratzen dira aldizkaria bera, era askotako liburuxkak... Hor geratzen da batez be, agerian ikusten ez dana: orduko umeengan, gaur egun gizon eta emakume gazteak diranengan, oparo erein eban herrigintzako eta euskalgintzako hazia. Multzo harrigarria da, asko da, itzi deuskuna, baina ziur asko gehiago izango da asmoen, ametsen, desiren bizkar-zorroan eginkizun geratu jakona. Hori izango da, beharbada, ekintzaile handi eta idealista fin guztien zoria”.

Liburu bikaina

Kili-kili eta biok dau izenburua. Jose Antonio Retolaza ez litzateke berbera bere bihotzeko mutiko jator hori barik. Iru-diz eta moldez guztiz ezaguna. Betiko Kili-kili dala esan geinke: janzkera ezaguna dau, euskaldun ume eta gaztetxoan laguna da; hangoei hango erara eta hemengoei hemengo erara berba egiten ondo jakin arren, hemen bere-berean dagi, herriko doinu eta guzti, baina ez berbak moztuz eta ahopean esanaz, osorik eta garbi ahoskatuz baino. Lerro laburretan idatziko dau, bertsoak idazten balebil legez. Egia esan, Kili-kilik

beti idatzi izan dau era horretara. Beraren laguntxoak errazago ulertu deioen izango da?

Atal bi ditu liburuak: 1.an, *Kili-kili* agertzen da; 2.ean *Kilikiliren* osaba: Jose Antonio Retolaza.

Gure pertsonaia

Jose Antoniok, Madrilen psikopedagogia ikasten zihardueanean, une askotan, era berean han eta hemen sumatzen eban bere burua; gorputzez han zan, baina haren bihotza Arrazolaz eta Euskal Herriaz ametsetan ebilen. Amets horreen artean, hauxe zan bere buruari behin eta barrero egin ohi eutsan itauna: zelan esan nik txikitxo honeei barruan dodan hau? Eta hona erantzuna: umeentzat egindako aldizkaritxo baten bitartez. Baina horretarako umeekin ume egingo zan pertsonaia bat asmatu behar eta horra *Kili-kili!*

Kili-kili alai-alai agertzen da, ameslari, ume euskaldunen maisu izateko. Baina ez betiko maisu erdaltzale eta bekozko-dunen antzeko, umeen adiskide eta jolas lagun izateko baino. Bere burua era honetara agertzen dau:

Kili-kili naz, Bilbon, San Anton-go zubi ondoan, jaiotzen nintzan 1966. urtean –Franco-ren garaian– eta bertako eleizan “Kili-kili” izenez bateatu ninduan nire Osaba abadeak.

Kili-kili egiteko ekarri ninduen mundura, ume eta gaztetxo euskaldunei buru-bibotzetan kili-kili egiteko, hau da, euskaldunak dirala esanez EUSKAL KONTZIENZIA biztuteko.

Bere izeneko aldizkaria sortu eban horretarako. Agintariak baina ito egin eben, debekatuz. Aldizkaria ezin atera eta, LAN TA LAN koadernoak sortu zituan teila bako ikastolan. SARIKETA izena jarri eutsan, SARIKETA NAGUSIA. Ahoz ekienetik idatzizkora bidea egiten irakastea zan jomuga, hau da, euskeran eskolatzeta, alfabetatzea:

Alfabetatze bidean gainditu beharreko hiru mailak azaldu ondoren, hau dakar Kili-kilik:

Horrez gainera, Ikastola edo Sariketa borretan euskal kultura –Geografia, Historia, Folklorea...– zabaltzen neban. Horrez gainera, tokian tokiko euskera erreza erabilten neban, maisurik bage, zigorrik bage, azterketarik bage... Horrez gainera, joko eran eta sari bidez, euskerea POZGARRI bihurtu.

Ikastola hori edo Sariketa Nagusia Euskal Herri OSOan zabaldu zan.

Isilpeko aldi ilunetan, euskal usaineko guztia debekupean jarri nahi zanean, beldurra nagusi zanean, hesi horretan zirri-

kituak bilatu eta hainbat gauza egiten ahalegintzen zala esango deusku:

“Ezin da ezer egin” esaten zan garaian, ba, guk –isilik, zaratarik bage, ilunpean– egin egiten genduan zeozer.

Egoera politikoa aldatu zanean, ilunpetik argitara urten genduan.

Euskal Herriko lau bazterretako ume eta gaztetxo euskaldunok, milaka, kalera urten genduan –Bilbon, Donostian, Iruñean– KILI-KILI EGUNAN “Kili-kili bat, Kili-kili bi, milaka ume dantzatan, alfabetatzen, Teila bako ikastolan...” abestuz.

Kalean jendea –hainbeste ume, gaztetxo eta gazte, ikusirik– abo zabalik geratu zan. Politikariak, barriz, “guk ez dogu holarikorik” esanez hurreratu egin jakuzan, euren Alderdiko ateak zabalik doguzala aditzen emonez.

Politika baina, ez zan Kili-kilirena. Kili-kilirena, EUSKERA eta HERRIA zan. Herriak bizirik iraun egiala.

Herriak bizirik irauteko EUSKERA –arnasea– eta BURUJABETZA –Askatasun Osoa– behar ditu. Bata eta bestea eskubideak dira, berezko eskubideak. Politikea beste arazo bat da, “Herria gobernatzeko era”.

Egoera barri haretan euskera eskoletan sartu zala dino Kili-kilik. Bera ez dator bat han erabili ohi zan euskera eta metodoekin eta protesta egiten dau. Baina goazen aurrera, euskaltzaleok batzen gaituana sendotzea komeni da-eta. 1986an Aramaion egin zan Kili-kili Egunean, Olinpiadetako zuzia pizturik dauala agertzen da Kili-kili eta pankartak hau dino: *euskerea etxean ikasi, eskolan landu, kalean erabili*. Eta goialdean hau dakar: *KALEAN, euskeraz kalean egiteko obiturari eutsi behar jako. Horra hor, euskeraren salbamena*.

Kili-kili zorrotza da bidebakokerien aurrean ahotsa jasotzeko. Kritikak ez eze, salaketak egiten be ez da beldur. Hizkuntzaren eta herriaren aurkako erasoak batez be ez ditu onartzen,

ez parkatzen. Orduan kritika zorrotzak izaten ditu luma-puntan. Hizkuntza kontuan iritzia emoteko gai da; esaterako, euskara batuaren kontuan *Kili-kilik* berea esaten dau, ez da isiltzen:

Sekulako eztabaida sortu zan. Eztabaida horretan asko ekienak gitxi ziran; gitxi ekienak, asko; ezer ez ekienak, bainbat. Guztiak hartu eben parte.

Euskal Autonomia Erkidegoko erakundeei eginiko kritikarik be ez da falta orrialde honeetan:

Geroago –egoera politikoa aldatu zanean–, Asministrazio barrira jo neban –itxaropentsu– ondo hartu eta bere magalpean hartuko nindualakoan. Baina guzurak urten eustan... Ondo hartu bai, baina ondo ulertu ez, bere magalpean hartzeko.

Kili-kiliren osaba

Berez aita izan behar ebanari osaba izena emon eutsan; holan agertzen deusku bere burua; izan be, bera abadea izanik, Erromako Elizaren tradizioan abadeak ez dira ezkontzen eta, beraz, ez dabe seme-alabarik.

Liburuaren bigarren parte honetan, Jose Antonioren biografiak hartzen ditu orrialderik gehienak. Ohar batekin hasten da: *Nire biografia ez jako inori ardura, baina “Kili-kili” sortzera eroan ninduen gorabeherak baliteke bati baino gehiagori ardura izatea. Horreexek dakartsudaz.*

Bere burua aurkezten deusku, lehen *Kili-kilik* egin dauanez: *Kili-kiliren osabea naz. Jose Antonio RETOLAZA nire izena. Urte asko ditut. Bilbon jaioa. Euskalduna naz: etxean ikasia, herrian hobetua, neuk neure burua alfabetatua. (...) Erderea estimatzen badot, euskerea maite dot. Nirea, euskerea da.*

“EUSKERA eta HERRIA” da Kili-kili eta bion goiburua. “Jaun-goikoa”, nire-nirea.

Umetako urteak eta gerratearen lekuko

Bost urte zituala Errotatxueta ikastolara eroan eben. Gero, Santiago Apóstol ikastetxera, anaia nagusien ondora. Gerra sortu zanean, 1936. urtean, Muxikara, amaren herrira. Gerrari iheska Bilbotik hara aldatu eta bertan bizi izan zituan gerrako unerik latzenetariakoak; Gernikako bonbardaketa kontatzen deusku, bizi-bizi. Jazoera triste eta dramatikoak. Gerrako une honeek, seminarioan sartu aurreko hainbat ekintza eta seminarioko hainbat kontaera dira gogotsuen irakurri ditudanak. Batzuk antologikoak direla esango neuke. Hona Gernikako bonbardaketaren eta gerraren pasarte batzuk:

Gerratik ibesi Muxikara eroan ninduela esan dot. Alperriko ihesa. Muxikan ikusi neban eta bizi nik gerrea.

Gerrea, nire inguruan, holan basi zan: Astelehena zan. Arratsaldeko birurak-laurak aldera Oiz aldetik zeru goian –broum, broum, broum– aeroplanoak. Hiruko hiru talde lehenengo, gebiago, gero. Kanpai hotsa hurrengo, dunbotsa, gero... Gernikan bonbaketa zan. Gu –mutiko koskorrak– olgetari itzi eta zerura begira jarri gintzazan. Geure buruen gainean hara eta hona, gora eta behera –elaiak bailitzazan– “caza” eritxoen aeroplanoak.

Handik urrun ez –autobidean– oinez Gernikatik etxera, buruan otzarea ekarrela, etorran andrea luze-luze itzi eben bareek, balaz josita, lurrean odola eriola... bilda.

Honetan, danbada handi bat, 300 metrora edo, Eleizalden. Gero beste bat... Gero, gebiago. Eleizan, Pelizianonean eta, jausitako bonbak ziran. Gero eta hurrago... Noiz gure gain jausiko ete ziran... –dardaran– izuak hartuta gegozan.

Iluntzean, autobidean bildako andraren gorpua –izara zurian batuta– kanposantura eroiela ikustean, ikara egin eustan bibotzak, ikara handia.

Gauetz gorri egoan zeru goia. Sutan Gernika. Ke multzo baltzak lurretik zerura.

Gizonezko batzuk –gure aita eta beste batzuk– harako bidean jarri ziran. Gu, gure ama eta hiru anaiok, ohera... lo egi-tera. Nik, ezin. Tristeia, oso tristeia.

“Gerrea zer da?” itaundu neutsan behin amari. Laster ja-kingo neban... zoritxarrez!

Ez dot hareen gomuta onik. Don Severiano, egun batzuk aurretik niri Gure Jauna lehenengoz emon eustana, gaixo bati eleizakoak eroaten joiala –bidean– bil egin eben. Hareetariko bat gero, buruan abade kapelea ekarrela agertu jakun abade-plantak eginaz... Batera eta bestera –ziztuan– balak ebiltzan. Batean, dum-dum... bestean, pak-um...

Bala batek Ibarretxebarriko Juanito –nire adineko eta lagu-na– etxeko leihora urten eban baten jo eta bertan garbitu eban.

Egunez: tzuuum hotsa obusak. Egunez eta gauez: tarra-ta-ta-ta... metrailadoreak.

Gu, babeslekuan –enborrez eta mokilez estalitako leize zu-loan– egun osoan, seguru gengozalakoan. Seguru, barriz, inon ez. Buluku baserria, obusen eraginez, sutan agertu jakun goiz baten.

Gogorra, oso gogorra, izan zan Bizkargiko gudaketea. Na-zionalak eguraldi onaz eskuratzen ebena, eguraldi txarraz galtzen eben; egun argiz eskuratzen ebena, gau ilunez galdu.

Bizkargiko gudaketak Muxikako Eleizaldea –etxe, eleizpe, zelai– eritegi biburtu eban. Han, hor... “ene ama!” entzuten zan. Ama... urrun baina!

Bizkargiko gudaketak Muxikako kanposantua bete egin eban. Gainerako gorpuak –ate ondoan pilatuta– ez erosta, ez protesta... mutu. Kanposantuan esangura handiko isiltasuna entzuten zan.

Kanposantura bidean gorpu bi buruak triskatuta mando gainean eroiezala ikusi nebazan behin. Anaiak ziran, bikiak. Naparrak.

Hilak kanposantura iragoten ikustea tristea bada, biziak kanposantura biltera erooten –oinez joaten– ikustea tristeagoa da; tristea, gogorra, latza... Hori ere ikusi egin neban! Ikusi eta..., tiro botsa entzun.

Joan ziran Euskal Herria erdibituta, txikituta, lotuta itzirik Espainia “Una, Grande y Libre” egitera etorri ziranak.

Joan ziran etorri ziran moduan: tiroka, bonbaka, indarka... Baina Unamonok esan ebana: “Venceréis pero no convenceréis”.

Gerra ostea eta ikasketak

Gure Jose Antonio eta etxeakoak Muxikan geldituko ziran harik eta Bilbo “liberatu” arte. Familiako besteak joan arren, ama eta biak han gelditu ziran.

Muxikatik gerrako frontea kendu zanean, eskolak zabaldu zirala dinosku, eta bera hara joaten hasi zala. Han, horman agertzen zan lehenengo irudia Francorena, Espainiako bandera, “Cara al sol”, “Viva España”, “Por Dios, por la Patria y el Rey” kantak ikasi behar eta abar eta abar. Hau dino ondorengo lerroetan:

Bilbon, Muxikan, Gernikan... asko ikasi neban. Baina eskolan baino etxean, kalean, herrian gebiago

Muxika euskaldun-euskalduna. Asko aberastu eban han bere euskera. Bigarren ikastola bihurtu zan Muxika; lehenengo bere etxea izan eban amaren bidez. Gerra amaitzean, Bilbora barriro. Holan kontatzen deusku berak:

Gerrea amaitu eta gero Bilbora joateko eguna heldu jatan. Pozik... eta triste. Lagunak, txakurra... etxe, solo eta zelaiak; Bizkargi mendia eta inguruak bertan izten nebazan... Betiko?

Bilbokoa nintzan, baina Muxikar biburtu nintzan. Negrerez... ninoian.

Fa, fa, fa... tren a –ikatzaz eragindako tren a– aurrera joian. Tunelean, iluntasuna eta kea... eztula eta arnasestua. Zornotzan Donostiatik etorran trenari itxaron beharra... Bilbora orduko, gaua. Gaua zan baina kalean... ikusi egiten zan.

Gerra osteko Bilbo agertzen deusku ondorengo lerroetan. Irabazleen oilarkeria eta galtzaileen negar eta bildurra:

Bibaramunean begiak zabaldu eta... Bilbon! Bilbon... gerra ostean. Ene Jaungoikoa!

Kalean “Franco, Franco, Franco” horma guztietan. Haren irudia bazter guztietan. Desfileak eta, txitean-pitean. Espainiako banderea, non ez? Haren aurretik igarotean... besoa gorra. “Cara al sol”, edonon: zine amaieran, eskola hasiera eta amaieretan. “Marcha Nacional”...

Etxe asko... butsik, etxeakoak ibes eginda egozalako. Etxe-ganbara batzuk, ostera, beterik, ezkutaleku biburtu ziralako. Kartzelak beterik. Ene Herria!

Euskerea, inon ere ez. Kalean, eskolan, eleizan... erderaz. Bilbon debekatuta egoan baita “Agur” esatea be. Agur esan eban bati atari baten sartu eta emon-emonak egin eutsoezan.

Hori zan Bilbo gerra ostean, ni hara joan nintzanean.

Aita, ama eta hirurok paseoan joan ginan baten tiro-bots sail luzea entzun genduan Begoña aldean, Larrinagan. Nire gurasoak alkarri adi-adi begiraturik, barbarik bage, zeozer esan eutsoen alkarri. Zer? Niri tiro-bots harek Muxikako fusilamendu hotsa ekarri eustan gogora. Larrinaga, aldi haretan, Bilboko kartzelea zan. Hori zan Bilbo, gerra ostean, ni hara joan nintzanean.

Santiago Apostol ikastetxera bidali eben eskolan hemen eta han eginiko ikasketak jarraitzera. Han be, jakina, goian aitatu dan giroa egoan. *Aita hil eta gero “Bachiller”etik “Peritaje Mercantil”era aldatu ninduen, dino. Ikasketetan aurrera egin ahala, idealismo handi bi sortzen jakoz: JAINKOA eta HERRIA.*

Horra hor nire edealismo biak, sasoi baretan sortuak eta gaurdaino mantenduak. (...) Euskaltasunak eraginda ikasi, egin eta irakatsi nebazan euskal dantzak.

Seminarioa begira

Don Klaudio Gallastegigaz topo egingo dau: *Horra hor Don Klaudio handia –danean handia– nire lagun HANDIA*. San Antongo Ekintza Katolikoan, katekesian, jarduten ebanekoak kontatzen ditu. Domeka arratsaldetan La Peñako ume behartsuekin, hareek pozteko, eratzen zituan futbol partidak. *Nazaretoko Jesusegaz topo egin neban* dino gerotxoago.

Banaz, jauna, abade izateko gauza? –itaundu neutsan D. Klaudiori– Eta harek besarkada handi bat emon eustan erantzunez. Seminarioan sartzen da. Barruko borrokak, isileko negarrak, bakardadea. Holan kontatzen dau berak:

Handik hilabetera Gasteizko Seminarioan nengoan sotana baten barruan. Baina bara joan orduko, negar egin neban behin baino gehiagotan neure bakardadean.

Amari agur samur bat eginik, lokarri bage, libre joan nintzan. Baina negar egin neban.

Gabonetan lehenengo oporrak heldu jakozan. Etxera joateko trajez jantzirik jantokira, gosaltzera joan zanean, hau esan eutsan Prefektuak: *“Cuando regreses te quiero ver con el traje teñido y el pelo cortado como es debido”*.

Opor hareetan, behin San Antonen, Bittor sakristaua etorri ei jakon esanez: *“Hay un cura forastero. ¿Quieres ayudarle a Misa?”*

Ai, ene! –dino Jose Antoniok– Ez nekian oraindino Mezea erasoten...

“¡Qué vergüenza! ¡Vaya seminarista!” esanez alde egin eban.

Ez neban abadegai itxurarik... “Hori ez da abade egingo” egin eben postura Gran Víako nire lagun neska batzuk.

Gabonak egindakoan traje baltzaz eta ulea moztuta, Mezea erasoten ikasita –abadegai biburtuta– nentorran barriro Seminariora. Heltzean, arkitekto eta abade izandako D. Pedro Asuagaz gogoratu nintzan. Seminarioko eleizea egin ebanean, abadegaia zala, sakristia egiteaz abaztu zan... “¡Vaya seminarista!”. Baina abade egin zan. Eta nik dinot: ez bakarrik abade egin; orain dala gutxi, Elizak beatifikatu be egin dau.

Seminarioko bizitza kontaktzen dau, giroa, ikasketak; ezkutu euskal gramatika eta hiztegia erabiltzen zituan, legezko ikasliburuen azpian gorderik izaten zituanak. Arriskurik ez zanean atera eta arriskua sumatzen ebanean gorde... Seminarioan eta beste toki batzuetan euskal dantzak irakasten. Hainbat pasadizo eta kontu agertzen ditu euskal dantzekin zerikusia dabenak.

Oporretako lehenengo egunean, Gorbeiara: *Gora, lainoen artera, arranoen erara, eta behera, zatorren erara.*

Abade

Handik laster abade egin nintzan. Nire amesa bete egin zan, behin betiko bete ere. Betiko abade. Nazareteko Jesusen oinordeko betiko. Arrazolara bidali eben ustekabean; munduko bazterra begitandu jakon handik zehar eginiko ibilaldi baten.

Munduko bazterrera joan aurretik mundu zabalera joan nintzan –dino berak. D. Klaudiogaz eginiko ibilaldi alaiak, pasadizoz betekoak kontaktzen ditu. Arrazolan eta Euskal Herrian Gaztetasunaren indarrez jo eta ke ekin eutsan bere zereginari: guztien lagun egin zan, zaharren, gazteen eta batez be gaztetxo eta umeen lagun. Arrazola bihotzean sartu jakon.

Anbotopean euskera zan nagusi, euskeraz egiten eben guztiak, euskeraz abereak, txoriak, haizeak, Arrazolari euskera zerion. Muxika etxeko euskera sendotzeko bigarren ikastola izan bazan, Arrazola unibertsitatea izan zala esango deusku.

Arazolan izan zan, Euskal Herrian –Munduan– Euskeraz Mezea lebenengoz. Ekialdeko errituan izan zan hau; Erromako errituan ezin zitekean oraindino. (...) *Kristau Dotrinaz batera euskeraz alfabetatzen eta euskal kontzientzia sortzen ahalegindu nintzan.*

Egoera irregularrean

Eliz Hierarkia Erregimen ankerra babesteko eta euskaltasuna zapaltzeko prest ikusi eban. Eta dana itzirik, bere etxera joan zan lehenengo eta gero Madrilera, psikopedagogia ikastera.

San Antongo euskal mezaren hasiera: *Mezea –Erromako errituan– herriko bizkuntzan lebenengoz.* Kili-kiliren jaiotza kontatzen deusku ondoren: *Aldizkaria sortu neban. Aldizkaria eta Pertsonaia.* San Anton eta “Euskerazaleak” erakundea *Kili-kiliren* babesa izan ziran. Bizkaiko abadeen itxialdia, “Gogor” mugimendua, isilpeko diskoa etab. agertzen dira.

Kili-kili eta biok S. Antonetik kaleratu ginduzan dino gero-txoago. *Kili-Irratiaren* jarduna, *Kili-kili eguna.* Ilunpetatik argitara urten ebanekoa. Agintearen aldetiko babesik eza salatzen dau: *Kili-kili bakar-bakarrik. Kili-kili egoera larrian.* Dana dala, ia bertan behera itzia eta batzuen aldetik gogor jazarria zan unean, Euskaltzaindiak ohore egiten deutsa eta haren osaba OHOREZKO EUSKALTZAIN izendatzen dau.

Kili-kili erakundeak Bizkaiko Ikastolen Elkartearekin hitzarmena egiten dau eta aldizkaria argitaratzea BIEren ezku gertzen da. Arerioak baina gogor egin eben jabe barriei bildurra sartu nahian. *Heldu jaken bildurra Eusko Erakundekoei. Bildurrak agortu ebazan diru-laguntzak.* Aldizkaria mututu zan.

KILI-BERRI orria zabaltzen zan lau haizetara. Honek ez eukan mihipekorik eta gogor salatzen zituan bidegabekeriak. Batzuk eta besteak jaso behar izan zituen haren lumaren eztenkadak. Bigarren atal honen amaieran hau dakar: *Idazki honetan ez dodaz egia guztiak esan, baina esan dodazan guztiak egiak dira. Agur.*

Gehigarri labur bat be badau liburuak. Han, hor, hemen apurka erein diran ideia nagusiak batera datoz ataltxo honetan. Hona amaierakoak: *EZ DAGO EUSKAL HERRIRIK EUSKERA BARIK. EZ DAGO EUSKERARIK EUSKAL HERRI BARIK. EZ DAGO EZ BATA, EZ BESTERIK INDEPENDENTZIA BARIK.*

Azkenik, liburuaren eskaintza dator:

Herriaren alde askatasuna, osasuna, bizia... galdu dabenen (dutenen) oborez.

Egileak.

Luis Baraiazarra Txertudi